

*Візантійський стиль в церковній архітектурі Харкова
(з досвіду герменевтичного дослідження)*

Статтю присвячено застосуванню історико – герменевтичного аналізу для дослідження особливостей візантійського стилю в архітектурі церковних споруд міста Харкова в XIX-XX ст.

Ключові слова: *візантійський стиль, герменевтичний аналіз, Харків, архітектура, історична герменевтика.*

Статья посвящена применению историко-герменевтического анализа для исследования особенностей византийского стиля в архитектуре церковных сооружений города Харькова в XIX-XX вв.

Ключевые слова: *византийский стиль, герменевтический анализ, Харьков, архитектура, историческая герменевтика.*

The paper presents the use of historical and hermeneutical analysis for studies of the Byzantine style of architecture of church buildings of the city of Kharkiv in the nineteenth and twentieth centuries.

Key words: *Byzantine style, hermeneutical analysis, Kharkov, architecture, historical hermeneutics.*

Постановка проблеми. Розгляд впливу візантійського стилю на формування та оформлення української церковної архітектури, зокрема, храмів слобожанського міста Харкова, з використанням елементів історико-герменевтичного аналізу має неабияке значення для більш ретельного розуміння складних, неоднозначних історичних процесів, що відбувалися на теренах сучасної України напередодні та на початку XX ст. Слід визнати, що саме візантійський стиль церковних споруд сформував неповторний, унікальний історичний образ нашого міста та був дуже вдало вписаний у ландшафтну картину природного середовища. Водночас, його смислові акценти перекинули місток до античної доби та середньовіччя, де через хрещення Русі візантійська культурна спадщина стала надбанням нашого народу. Після хрещення у Корсуні, – повідомляє Повість минулих літ, – Володимир Великий «надумав спорудити камінну церкву святої Богородиці, і ...привів майстрів із Греків, і почав зводити». Необхідно визнати, що це перший приклад задокументованого визнання візантійського стилю, який відтоді посів значне місце в українській історії. Мовчазними, але виразними свідками цього стали і величні храми Харкова, архітектура яких містить у своїх символічних формах таємниці минулого, що, можливо, ще чекають на свою інтерпретацію.

Насправді ж, якщо кожна культура «іконологічна», як зауважує відома дослідниця Галина Колпакова [9, с. 7] – то історична реальність може бути пізнана через символічні аналоги, які надають їй особливу значущість. У значній мірі це необхідно віднести також до архітектурних історичних пам'яток, бо «якщо твір мистецтва щось нам каже ...– пише Г.Гадамер, – то ця його здатність – його добра і реальна суть. Але саме в такій функції твір мистецтва і виступає предметом герменевтики» [3, с. 129].

Аналіз актуальних досліджень. Слід зазначити, що з початком глобального перегляду дослідницьких підходів у сучасній історіографії особливу увагу звертає на себе історична герменевтика як одна з провідних сучасних методологій, що знайшли своє застосування поки що переважно в дослідженнях текстів. Але дослідження саме архітектурного історичного спадку потребує застосування герменевтичного методу для вивчення іконографічних архітектурних джерел. Джерела та література з даного питання не містять прикладів історико-герменевтичного аналізу особливостей прояву візантійських традицій в храмовій архітектурі Харкова. Серед численної літератури про візантійські традиції слід виділити праці А.І. Романчук [14], Ю.Р. Савельєва [15], та серію видань «Культура Візантії» з різних періодів історії [10; 11;12]. Серед літератури про архітектурні особливості доби Київської Русі, що певною мірою вплинула на історичний розвиток архітектурних форм неовізантійського стилю, можна вирішити праці П. А. Раппопорта [13] та Г.С. Колпакової [7;8;9]. Безпосередньо харківська церковна архітектура досить наглядно представлена в ряді праць [6;18; 19].

Метою статті є запровадження історико – герменевтичного аналізу для дослідження особливостей візантійського стилю в архітектурі церковних споруд міста Харкова в XIX-XX ст.ст. Мета роботи визначає вирішення завдань:

- визначення за допомогою історико-герменевтичного аналізу особливостей історичного контексту та причин застосування неовізантійського стилю у церковній архітектурі Харкова.
- виявлення та інтерпретація характерних рис візантійського стилю, що застосовувався харківськими архітекторами в церковних будівлях міста наприкінці XIX – початку XX ст.

Об'єктом дослідження є особливості застосування візантійського стилю в храмовій архітектурі Харкова. Хронологічні рамки даної роботи – середина XIX – початок XX ст. – період розквіту нововізантійського стилю. Саме у цей період відбувається активне будівництво у Харкові під керівництвом групи архітекторів – прибічників візантійського стилю, що дає змогу простежити прояви його особливостей в прикладах храмової архітектури міста.

Виклад основного матеріалу. Відродження візантійського стилю ситуаційно було пов'язане з дослідженням оригінальних творів візантійської архітектури в містах колишньої Візантійської імперії і на Кавказі. Створенням школи майстрів візантійського стилю історія зобов'язана князеві Г.Г. Гагаріну, який закликав: «Чи не зважимося ми повернутися до колишнього напрямку, досконало вивчити дійсне християнське мистецтво, близьке за часом до великих отців Церкви, це могутнє древо, від стовбура якого вирости гілки християнського мистецтва всіх країн» [2, с. 14]. Візантійський стиль у XIX – XX ст. виявився найтиповішим для території сучасної України. У Криму будуються прекрасні собори, побудовані за проектами А.А. Авдеева, А.А. Ященко, І.К. Мальгерба, А.І. Бернардацці та інших відомих майстрів. У Харкові за проектом архітектора М. І. Ловцова будується величезний п'ятикупольний Благовещенський соборний храм з високою дзвіницею (1888 – 1901 рр.). Його колега В.Х. Немкін зводить великий п'ятикупольний храм св. Миколая (1887 – 1896 рр.). [5, с. 284-287].

Для Харкова тема візантійського культурного спадку була актуалізована в посвяті першого кам'яного храму (1689 р.) [1, с. 7]. Важливо зазначити, що нижній храм присвячено святу Воздвиження Хреста Господня, що пов'язано з візантійським імператором Константином Великим та його матір'ю, царицею Єленою. Верхній храм було присвячено святу Покрови Божої Матері, що також зобов'язане своїм походженням Візантії, де відбулося дивовижне спасіння Константинополя від загарбників. Розвивалося місто, зростала потреба в нових храмах. У другій половині XIX ст., заміщуючи вельми популярне до того часу та запозичене в західній архітектурі столичне бароко, завдяки наявності розвинутої архітектурної школи у Москві та Санкт-Петербурзі все більшого поширення набуває візантійський стиль. Для населення Слобожанщини він був у значній мірі культуровідповідним з кількох причин. Певний період історії українські козаки (з середовища яких були засновники міста) мали духовними керівниками ченців гори Афон, а з XVIII століття до Слобожанського краю масово приїздили переселенці з Греції та Балкан. Досить вірогідно, що свою роль могла відігравати також діяльність Харківського університету, з яким пов'язані імена засновника Василя Каразіна, грека за походженням, першого перекладача Гомера – Миколи Гнедича, історика Владислава Бузескула, художника Генріха Семирадського та інших видатних інтелектуалів. Ціла плеяда видатних харківських архітекторів, ні в чому не поступаючись столичним спеціалістам, створила у місті величне та неповторне культурне середовище, насичене акцентами візантійського розуміння творчості, віри, історії. Таким вбачається з точки зору короткого герменевтичного аналізу історичний контекст неовізантійського стилю у першій половині XIX ст., який поєднує імперську монументальність з пошуком художнього втілення рішень певних протиріч тогочасного суспільства.

Найяскравішими прикладами проявів візантійського стилю в храмовій архітектурі Харкова стали: Благовіщенський собор, Озерянський храм Покровського монастиря, Озерянська церква на Холодній горі, Свято-Миколаївський храм на Миколаївській площі у центрі міста.

Виразним прикладом візантійського стилю в Харкові є Озерянський храм Покровського монастиря. Проект храму (1896 р.) був створений одним з відомих харківських архітекторів – В.Х. Немкіним. Будівля є класичною тринефною базилікою – архітектурна форма, більш притаманна пізньоримським будівлям та візантійським церквам IV – VII ст., зокрема Херсону Таврійського. Високе приміщення розділене двома рядами колон на три нефи. Просторе приміщення, високі колони та ряд вікон у верхній частині центрального нефа створюють відчуття об'ємності і легкості конструкції. Вікна в центральному нефі, зокрема зі сторони сходу, створюють додаткову освітленість. Царські врата змістовно вінчає кам'яний плетений хрест, аналогічний за формою відомим зразкам кримської ставрографії. Класична візантійська будівля зовні прикрашена елементами українського бароко у вигляді малих башт з куполами. Не виключено, що саме ця деталь, за задумом архітектора, найбільш виразно підкреслює успадкування візантійської традиції через досягнення асоціативного ефекту виростання ажурних башт з корпусу базилики. Незважаючи на різницю стилів, храми Покровський та Озерянський створюють вельми гармонійний архітектурний ансамбль, який став центром культурно-історичного простору міста.

Інші найвеличніші храми, такі як Благовіщенський (професор М.І. Ловцов – 1888 р.), Миколаївський (архітектор В.Х.Немкін – 1887-1896 р.р.), Казанський (арх. В.Х.Немкін, В.Н.Покровський – 1904-1912 р.р.) відносяться здебільшого до пятикупольної трьохнефної хрестово-купольної системи. Їх найбільш виразним візантійським за походженням елементом є сферичний за формою купол, що міститься на масивній бані з аркадою вікон. Саме такий, як в архітектурі Благовіщенського собору, Казанської церкви, Миколаївської, Озерянської на Холодній горі (арх. В.Х. Немкін – 1901 р.), Пантелеймонівської (арх. Ф.І.Данілов – 1895, арх. М.І.Ловцов – 1897 – 1898 рр.) Сферичний купол з'являється в хрестово-купольній візантійській системі як поєднання архітектурних форм імператорської базилики та мартирія мучеників, як виразний символ симфонії «земного та небесного» – «світського та духовного», космічної гармонійної організації християнського Всесвіту [20, р. 55]. Про форму сфери, в якій міститься античний космос, згадується ще у поемах Гомера, що свідчить про давнє історичне походження такого символу. В контексті герменевтичного дослідження слід зазначити, що візантійська церковна будівля є втіленням витонченої системи символів та знаків, які можуть розгортатись через герменевтичну інтерпретацію іконографічної програми в цілісний архітектурний текст. Так, сферичний купол Благовіщенського собору, Казанської, Миколаївської церков мав нагадувати архітектурні особливості та смислові акценти саме Софії Константинопольської – першого храму, в якому було втілено майже все з того, що тепер називається візантійським стилем. Не може бути сумніву в тому, що автори проектів неовізантійського стилю уважно вивчали та застосовували цю семантичну систему [16, с. 4]. Однак, її здійснення на практиці в кінці ХІХ ст. неминуло повинно було б враховувати недостатню освіченість парафіян у богословських тонкощах розуміння цих символів, що, на наш погляд, могло виражатися у певній лаконічності символічної мови харківських церков. Однак ця лаконічність тільки підкреслює основну ідею успадкування культури православ'я.

Творчо застосовуючи форми вітчизняної архітектурної спадщини, архітектор собору М. І. Ловцов вносив до них елементи романо-готичної архітектури і «раціоналізму», що входив в моду. Про це свідчить також дзвіниця, яка своїми конструктивними «формами» і, особливо, своїм незвичайним завершенням нагадує дзвіницю Петро-Павловського собору Санкт-Петербурга. Він сміливо поєднав традиційні для Візантії і Русі п'ятиглаві і рівносторонні в плані хрестові храми з барочною дзвіницею. Свято-Благовіщенський собор за архітектурним задумом і технічним виконанням – величний, прекрасний і упорядкований храм, що відрізняється високими архітектурно-художніми перевагами, як за своїм зовнішнім виглядом, так і за внутрішнім трактуванням всієї будівлі, і за розташуванням його частин. Собор є традиційним тринефним, хрестовим в плані, п'ятиглавим храмом, з великим центральним півсферичним куполом на високому барабані і чотирьма бічними куполами менших розмірів по кутах споруди. Окремо слід зазначити прийом зовнішнього оформлення храму у вигляді «*Opus mixtum*» та кам'яну пластику у формі раковини з перлиною, зображення пальми та особливої форми візантійського хреста з лілій. На нашу думку, декоративний прийом «*Opus mixtum*» повинен підкреслювати візантійські коріння культурного простору собору. Зображення перлини є класичним для християнської культури і відповідає відомому євангельському тексту. Зображення пальми виконує, на наш погляд, функцію семантичного відображення церковного свята Входу Господнього до Ієрусалиму. Хрест з лілій має певну семантичну кореляцію з посвятою собору саме Благовіщенню Пресвятої Богородиці, яке іконографічно відображається в образі лілії.

Шедевром архітектури нововізантійського стилю було визнано також храм на Миколаївській площі. Його зведення у центрі міста, на горі, фактично над криницею, відкритою на землі монастиря св. Миколи Ратного, з якої, за легендою, розпочалося перше поселення козаків під керівництвом засновника міста полковника Харка, було глибоко символічним. Візантійський стиль яскраво підкреслював ідею втілення в українській культурі православної духовної спадщини. Не випадково церква св.Миколи була однією з найперших церковних споруд у Києві, а чудодійна ікона св.Миколи Мокрого була загальновідомою святинею стародавньої Русі. Святого вважали своїм небесним покровителем харківські козаки, про що свідчить його зображення на полковому прапорі – святині українського народу, що зберігається у історичному музеї. Церкви присвячені святому Миколаю (в Жихарі 1900 р.) та на території сучасного міста – Григорівка (1900 р., арх. Є.В.Васильєв) мають виразні ознаки належності до візантійського стилю через хрестово-купольну форму будівлі та сферичну форму куполу [4, с. 19].

Висновки і перспективи подальших досліджень. У загальному руслі історичного розвитку архітектури як вираження провідних ідей вітчизняної культури на зламі століть суть процесу полягала в ідейному затвердженні концепції походження руської духовної культури саме від візантійської. Використання архітектурних образів і форм церковної архітектури Русі відбувалося в поєднанні з елементами візантійської архітектури, які підкреслювали імперський характер ідеологічного підґрунтя тогочасного культурного середовища. Все вищесказане свідчить про розквіт візантійського стилю в кінці ХІХ – початку ХХ ст. у Росії та на території сучасної України зокрема. Але цілком можливо, що звернення до візантійських витоків церковної архітектури в

історичній ситуації того часу свідчить також про наполегливий пошук виходу з культурних протиріч тогочасної країни. Адже саме візантійська архітектура явила образи, зокрема Айя Софії, що поєднали в своїй історії трагізм загибелі тисячолітньої імперії та нескінченну красу архітектури як витвору мистецтва, яке звертається до майбутніх поколінь. Дана стаття, безперечно, не може вичерпно розкрити проблеми історико-герменевтичного дослідження візантійського стилю харківської церковної архітектури, але ця робота буде тривати і надалі, бо оновлення методології історичних досліджень повинно спиратися на практичні результати. Одним з перспективних напрямків можна вважати створення методики герменевтичного аналізу історичних архітектурних пам'яток.

Підводячи підсумок дослідженню, необхідно відзначити, що саме візантійський стиль став невід'ємною рисою історичного образу Харкова, визначивши його смислові доміанти. Історичний діалог зодчих цих церковних будівель з нами триває, не зважаючи на століття, політичні зміни і віяння моди. Архітектура Харкова – це колыска нашої історії, скарбниця культурно-історичної спадщини, завдяки якій ми залучені до візантійської, а через неї – й до античної спадщини людства. І від того, наскільки ми здатні розуміти її історичний досвід та відповідати його вимогам у повсякденному житті, залежить, наскільки майбутнє буде успішним, осмисленим, натхненним. Візантинізм в архітектурі є тим мостом через історію, який відновлює діалогічну спадкоємність культурних процесів і водночас залучає нас до традицій рідної культури Слобожанського краю.

ЛІТЕРАТУРА

1. Багалея Д.И. История города Харькова за 250 лет его существования / Д. И. Багалея, Д. П. Миллер. – Харьков, 1905. – 569 с.
2. Гагарин Г.Г. Родник русского искусства. Посвящается строителям русских церквей / Г. Г. Гагарин // Зодчий – 1893 – № 2. – С. 9 – 34.
3. Гада мер Г. Истина и метод / Г. Гадамер. – М.: Прогресс, 1988. – 698 с.
4. Ибрагимова А.Р. Твой Храм / А. Р. Ибрагимова, В. П. Дюкарев. – Харьков: Факт, 2005. – 232 с.
5. Иконников А.В. Историзм в архитектуре / А. В. Иконников. – М.: Стройиздат, 1997. – 559 с.
6. Историко-статистическое описание Харьковского Кафедрального Успенского Собора. – Харьков: Харьковский частный музей городской усадьбы, 2006. – 376 с.
7. Колпакова Г.С. Искусство Византии. Ранний и средний периоды / Г. С. Колпакова. – СПб.: Азбука-классика, 2004. – 528 с.
8. Колпакова Г.С. Искусство Византии. Поздний период. 1204-1453 гг. / Г. С. Колпакова. – СПб.: Азбука-классика, 2004. – 320 с.
9. Колпакова Г.С. Искусство Древней Руси: Домонгольский период / Г. С. Колпакова. – СПб.: Азбука-классика, 2007. – 600 с.
10. Культура Византии III-VI вв. / [Г. Г. Литаврин, С. С. Аверинцев, М. В. Бибииков и др.] – М.: Наука, 1989. – 600 с.
11. Культура Византии VII-XII вв. / [Г. Г. Литаврин, С. С. Аверинцев, М. В. Бибииков и др.]. – М.: Наука, 1989. – 678 с.
12. Культура Византии XIII-XV вв. / [Г. Г. Литаврин, С. С. Аверинцев, М. В. Бибииков и др.] – М.: Наука, 1989. – 525 с.
13. Раппопорт П.А. Зодчество Древней Руси / П. А. Раппопорт. – Л.: Наука, 1986. – 220 с.
14. Романчик А.И. Очерки истории и археологии византийского Херсона / А. И. Романчук. – Екатеринбург: Издательство Уральского ун-та, 2000. – 390 с.
15. Савельев Ю.Р. Византийский стиль в церковном зодчестве России второй половины XIX – начала XX вв. / Ю. Р. Савельев // Церковные Древности. – 2001. – Т. 1. – С. 195 – 218.
16. Уваров А. С. Христианская символика / А. С. Уваров. – М., 1908. – Ч. 1. Символика древнехристианского периода. – 212 с.
17. Филарет. Историко-статистическое описание Харьковской епархии /Филарет; под ред. А.Ф. Парамонова. –Харьков: Харьковский частный музей городской усадьбы, 2004. – Т. 1. – 170 с.
18. Церковне будівництво Харкова початку XX ст. Наукова конференція художнє життя України першої третини XX ст. Тези доповідей та повідомлень 19-21 грудня 1995 р. –Харків, 1996. – 126 с.
19. Харьков Вчера Сегодня Завтра / [Ю. М. Шкодовский, И. М. Лаврентьев, А. Ю. Лейбфрейд, Ю.Ю. Полякова]. – Харьков: Фолио, 2002. – 206 с.
20. Grabar A. Byzance. L'art byzantin du Mouyen Age. – Paris, 1963. – 201 p.